

סימן כ"ב

בענין עניית קדושה, ואמירת שיר השירים
בעש"ק, ועוד ענינים שונים

או"ח סי' קכ"ה

בס"ד פעי"ה"ק ירושלים ת"ו

יום ר"ח מנחם אב שנת תשנ"ג.

יהי שלום בחילך שלום בארמנותך אחי אהובי
כנפשי הבה"ח יניק וחכים שואל כענין ומשיב
כהלכה, האי צורב עוסק בחוקי חורב, ה"ה ר'
זאב הלוי שליט"א.

הגיעני כתבך השלוח אלי, ואשמח בו, ואגיל
כאיש אשר מצא כלי זהב אצעה
טבעת עגיל כי ראיתך שואל כענין וכהלכה, יצו
ה' אתך את הברכה.

(א) מה ששאלת מקור למנהג לצדד הראש לצד
מזרח ושמאל בקדושה בעת אמירת תיבות
וקרא **זה אל זה** זה ואמר, הנה יגעתי וחפשתי ועדיין
לא מצאתי מקורו, וגם שאלתי את מו"ח הגר"א
שליט"א וגם הוא אישר שפעם חיפש ולא מצא
מקור, אולם עיין בשו"ת חת"ס חאו"ח סי' נ"א
בסופו בד"ה ידענא שכתב שלא ללעוג על מנהגי
ישראל שנעלם טעמם ממנו, כי ממקור מים חיים
הם נובעים, ורגיל אני לומר כל המפקפק על
נימוסינו ומנהגינו צריך בדיקה אחריו עכ"ל. וע"ע
בשו"ת הרשב"א סי' ט' בד"ה ודע שכתב דכל
דבר שיש קבלה ביד הזקנים והזקנות מעמנו לא
נסתור קבלתם וכו' עיי"ש. וע"ע בירושלמי
תרומות פ"ח ה"ג צריכין למיחש למה דבריותא
חוששין.

ובעיקר יעויין בשו"ת מהר"ם פדווא סי' ע"ח
שכתב שאין להשען על בינתינו
ולבטל מנהג קדום, אך צריך לבקש בכל עוז
למצא סמך ליישב אותו, וככה עשו כל קדמונינו
כאשר מצאו מנהג של תמהון עיי"ש. וכ"כ בשו"ת
גנת ורדים או"ח כלל ב' סי' כ"ח, וע"ע בשד"ח
מערכת חתן וכלה אות כ"א בד"ה ועוד, ובכללים
מערכת מ' אות ל"ז ול"ח.

ולאור כל הנ"ל עלה ברעיוני להביא מדעתי
מקור למנהג, והוא בהקדם חקירת עוד
מנהג ישראל שלא מצאתי מקורו, שבשעת הגבהת
התורה ואמירת וזאת התורה וגו', מראים באצבע
בעת אמירת "וזאת" יש שמראים באצבע השניה,
ויש באצבע הקטנה, וצ"ע מהיכן יצא מנהג זה.

איברא דכעין זה מצאנו בנחמיה (פ"ח-פ"ו)
(עיי"ש כל הפרק) דבשעת הגבהת
התורה כתיב ויפתח עזרא הספר לעיני כל העם
מעל כל העם ה', ובפתחו עמדו כל העם, ויברך
עזרא את ה' האלקים הגדול, ויענו כל העם אמן
אמן "במעל ידיהם", ויקדו וישתחוו וגו', ופי'
המפרשים שם שהרימו ידיהם כלפי מעלה, אולם
רש"י שם פי' שהיה להודות להקב"ה, וא"כ אין
זה כמנהג העולם שמראים על הספר תורה. ועדיין
צ"ע.

ואשר נלענ"ד מקור הדבר הוא ממש"כ רש"י
הק' בפרשת בשלח עה"פ זה קלי
ואנוהו וז"ל, והיו מראים אותו באצבע וכו',
עכ"ל. ועיין ברבינו אליהו מזרחי שפי' וז"ל,
דאל"כ "הוא" קלי מיבעי ליה עכ"ל. מבואר
דלשון זה מורה ציון הדברים ביד וא"כ י"ל
דה"ה דלשון "וזאת" מורה שיש להראות
באצבע, ולכן גם בבהמ"ז כשאומרים "על שלחן
זה" שאכלנו עליו יש שמכים על השולחן, וגם
אני נוהג כן, ואחינו הגדול הגרמ"מ שליט"א גם
נהוג אצלו לעשות כן, ואולי מזה נשתרכב
המנהג ג"כ כשאומרים וקרא "זה אל זה" ואמר
שמצדדים הראש לכאן ולכאן, משום שלשון
"זה" מורה על ציון הדבר. שו"מ שהוא ירושלמי
מפורשת בסוטה פ"א הל' י' בדף ט. הראו
באצבע ואמרו אבל כבוד זה למצרים ופי' הקרבן
העדה שם וז"ל דלשון "זה" משמע שהראו
באצבע עכ"ל עיי"ש.

(ב) עוד שאלת בענין אמירת שה"ש בע"ש איה
מקום כבודו, יש לעיין ביסוד ושורש
העבודה שער השמיני (העליון) פרק א' סוף ד"ה
יום פנה שהביא בשם הזוה"ק פרשת תרומה דף
קמג: "כד יהא שבת לה' כלא איהו בשיר
השירים" וכו' ומה שהבאת מזוה"ק פרשת וירא

אות ב. הכריעה ב"ברכו" רט. מקורו רט. סמך מהפסוק, האחרונים חזקו המנהג, לפי היסוד דריש פרקין ודאי שרי רי, ראשון האוסרים, עוד אוסרים והמשיגים עליהם ריא, אחרונים המתירים בפשיטות, מנהג הספרדים ריג, עמידה בקדיש וב"ברכו" ריד, יש מצריכים לעמוד ב"ברכו", מנהג הספרדים דאינם קמים רטו, עמידה בענייה, כריעה ב"ברכו" בישיבה רטז, זקיפה בשם ב"ברכו" ריז.

אות ג. הכריעות בקדיש ריח. ט"ז שיטות במיקום הכריעות בקדיש ריט, זקיפה בשם, להלכה רכג, י"א דבכל החמשה "אמנים", אם מוסיפים או מחליפים רכד, יש חולקים ומעמידים כהשו"ע, א"צ לזקוף בשם, הערה, דעה שונה רכה, היתר הכריעות, יתרברך, רמז לשמו, יתגדל, אם רק החזן צריך לכרוע, סמך לכריעות רכו.

אות ד. הכריעה ב"עלינו לשבח" רכז. מנהג אמירת "עלינו" לאחר התפילה, טעמים ועוד רכז, בהלכה רכת, דברי האור לציון, שיעור הכריעה, השתחויה גדולה רכט, איך אמרינן "ומשתחווים" ואין אנו משתחווים ממש רל, משך זמן ההשתחויה, ב"ולך תכרע כל ברך" ו"יכרעו ויפלו", ב"עלינו" שבמוסף ר"ה בלחש רלא.

אות ה. בירור שיטת הגר"א בכריעה בקדיש ובשאר מקומות רלב. הגר"א אוסר לכרוע בקדיש, התמיהות בזה רלב, דעת האחרונים בגר"א רלג, אי פליג הגר"א על ראשונים רלד, דברי איש מצליח רלה, מהלך הנלע"ד רלו, הערת הרי"פ, דברי זה השלחן רלת, כריעת "עושה שלום" לגר"א, כריעות נוספות, דברי ערוה"ש, ע"ד הסוד רלט.

אות ו. כריעה בברכת התורה רמא. האוסרים רמא, המתירים, דבר פלא בגי' המג"א רמב, מיקום הכריעה, אין כוונתו וכו' אלא לכבוד התורה רמג, הכרעת אחרונים, בהחזרת הס"ת, בהוצאת הס"ת רמד.

אות ז. כריעות בקדושה רמה. מנהג המהרי"ל ודעת הרמ"א, סמך למהרי"ל, לפי יסוד האחרונים שרי רמה, מנהג השתחויה מועטת, פשרת העט"ז, אחרונים כמהרי"ל רמו, המנהג דלא כמהרי"ל, דברי קשל"ה, מנהג העולם בהטיות ימין ושמאל באמירת "וקרא **והוא** זה ואמר", סמך למנהג רמו, המתנה לש"ץ ב"קדוש", אם לא המתין רמח, טעם החומרא רמט.

אות ח. השתחויה ביציאה מבית הכנסת רמט. כמה השתחויות יש, הענין בהשתחויה רנ, סמך להשתחויה זו, גדולת ההשתחויה רנא, צידוד ביציאה מביהכ"נ רנב.

אות ט. השתחויה בכניסה לבית הכנסת רנב. אמירת הפסוק "ואני ברוב" וגו', הענין בהשתחויה רנב, דברי הזוה"ק, סדר אמירת הפסוקים רנג, אמירת הפסוק בלא תפילין רנד, לפי הפשט, יציאה מביהכ"נ עם תפילין רנה, אמירת הפסוק לפני ברכות התורה, מעלת הליכה לביהכ"נ עם טו"ת - בקצרה רנו, עוד פסוקים, י"ג השתחואות רנז, אמירת הפסוקים, השתחויה בהם, במנחה רנת.

אות י. כריעה בהגבהת הס"ת רנח. הביאו המסכת סופרים, ענינים דומים, מקור לכריעה ב"גדלו" רנט, סמך לכריעה בהגבהה, טעם ההיתר, דברי שלטי הגבורים בשם ריא"ז, הבנת שכנה"ג, הקושיה, תירוצי האחרונים, מהריק"ש רס, בית מנוחה, התיד"א רסא, מקומות שלא נהגו בהגבהה רסב, ארץ חיים, דברי הנאמ"ן ס"ט בענין זמן אמירת "ברוך שמי"ה ופתיחת הס"ת בשעת אמירתו, ודיון בזה רסג, כריעה ב"דסגידנא קמיה" רסו, למה מצוי שלא נהגו לכרוע בהגבהת הס"ת, הגבהת הס"ת כשהוא במקום שאסור להפסיק רסז, מספר השתחויות, עוד אחרונים על דברי ריא"ז, ההשתחויה היא לה', עמידה בשעת ההגבהה רסת, למה הרשב"א ורדב"ז לא הזכירו המסכת

ונעריצך כנעם" ג' קפיצות, אחד בכל תיבה, וכן ג' קפיצות ב"איה" שבקדושת
 "בתר" 165.

פרק ח אות ז

מב. יחיד הנמצא בתפילת העמידה, ושותק ומכוין לש"ץ לעניית קדושה 166, י"א
 דעב"פ יקפוץ עם הציבור 167, וי"א דלא יקפוץ עמהם 168. ואם הוא נמצא בתפילת
 העמידה אחרי ברכת "מחיה המתים", ועונה עם הציבור לקדושה 169, לכל הדעות
 יקפוץ עמהם כרגיל 170.

פרק ו

מג. רבים נוהגים כשאומרים בקדושה "וקרא זה אל זה ואמר" להטות **לעמין**
 ולשמאל, ואע"פ שאין מקור לזה בחיוב 171, מ"מ מצאנו סמך לזה 172. ולגבי
 כריעה מעט בהטיות אלו, עי' להלן סעי' סב.

פרק ה אות ז

מד. אין לציבור לענות "קדוש קדוש קדוש" לפני שסיים הש"ץ "וקרא זה אל זה
 ואמר" 173. ובדיעבד אם התחיל, י"א דיצא 174. וי"א דלא יצא 175, ובדעה זו גופא

165. כה"ח (שם ס"ק יא), ע"ש.

166. כדאיתא בשו"ע (סי' קד סעי' ז) ונו"כ.

167. פרישה (סי' קט ס"ק א) בת"י ב', מקור חיים וסי' קכה ס"ק ב), הגהות רעק"א (על השו"ע ריש סי'
 קט). ועי' בפנים הספר.

168. חסד לאלפים (סי' קד סעי' ז), כה"ח (פלאג'י, סי' טו סעי' נד), יוקח נא (סי' קט ס"ק ו), שו"ת יביע
 אומר (ח"ו סי' טז), שו"ת אז נדברו (ח"ב סוס"י ס). ועי' בפנים הספר בדברי הכפות תמרים ויהודה
 יעלה. וכ"מ מהבן איש חי (ש"א חקת סעי' ג) ע"ש.

169. כדאיתא בשו"ע (סי' קט סעי' ב) ונו"כ.

170. פשוט, ודלא כתפילה בציבור (פ"ב סעי' ג אות ב בהע' ח ד"ה ולענין), ואכן חזר בו במהד' החדשה
 בספר התפילה כהלכתה (פרק יג סעי' יא הע' ל). ועי' בפנים הספר.

171. לא נמצא בפוסקים מקור מפורש לזה, ועי' בפנים הספר בדברי הגר"ח קנייבסקי שליט"א ושו"ת
 אז נדברו.

172. עי' בפנים הספר דיישבנו מנהג זה ע"פ התרגום 'ומקבלין דין מן דין' ופרש"י והרד"ק שהיה
 קוראים זל"ז ומבקשים רשות זמ"ז, וכן אנו עושים לזכר. ולפ"ז יפנה קודם לימין, דמסתבר ליטול
 רשות קודם ממי שעומד מימינו, שהוא החשוב, כדאיתא בגמ' (עירובין נד ע"ב ויזמא לז ע"א), וגם
 'כל פינות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין'. וע"ע בפנים הספר בדברי ספר מנהג ישראל תורה
 (סי' קכה ס"ק ב) ע"פ סידור תפילה לדוד (נוסח לעלוב) ושו"ת רבבות אפרים (ח"ה סי' קג אות ב).

173. כן ע"פ פרש"י והרד"ק דלעיל, אמנם במשנ"ב (סי' קכה ס"ק ג) משמע דהבין דהטעם הוא דאז לא

דב"מלוך" אין נוהגים לכרוע, דאינו חלק מהקדושה. ע"ש. והוא מעין סברת המקור חיים שהובא לקמן (פרק ח אות ב, ע"ש). ובסידור תכלאל תורת אבות [למנהג התימנים] (בהקדמה) כתב: נהגו לכרוע מעט באמירת "משבחים ואומרים" שבקדושה של שמו"ע. עכ"ד. ודו"ק.

המנהג דלא
במהרי"ל

ובבן איש חי (שנה א, פרשת תרומה סעי' ה) הביא, דהחסד לאלפים [סי' קכה] כתב כמהרי"ל, אך אין כן מנהג ק"ק בית א-ל. וכן העיד מהר"א מני. ע"כ. וכן בכף החיים (סופר, שם ס"ק טז) כתב, דלפי דברי האר"י אין להם מקום לאלו הכריעות והזקיפות בכאן וכו' חסידי בית א-ל יכב"ץ שבעיר קדשנו אין נוהגים בזה. ע"כ. וכן כתב המשנה ברורה (שם ס"ק ב) דלא נהגו כן כהיום. ע"כ. וכן משמעות הד"מ הנ"ל, דלא מצינו ראייה לכריעות הנ"ל. אלא המנהג כמו שהביא המהרי"ל הנ"ל בריש דבריו לקפץ ברגליים, מקפצים גם ב"ברוך" ו"מלוך", עי' משנ"כ בזה בהרחבה לקמן (פרק ח אות ב). ובקיצור של"ה (מס' חולין דיני תפילת שמו"ע) כתב: וא"צ להרים אלא העקבים עם גופו מן הארץ כלפי מעלה, וכן כשאומר "ברוך כבוד" וכן ב"מלוך ה'". וכשאומר "ברוך כבוד" כורע וזוקף בשם, וכן כורע כשאומר "מלוך" וזוקף בשם. עכ"ל. ולכאורה סותר עצמו תכ"ד. ואולי כונתו כישוב העטרת זקנים דלעיל, ע"ש. ודו"ק, וצ"ב.

דברי קשל"ה

ימין ושמאל
ב"וקרא זה אל
זה ואמר"

ומנהג העולם כשאומרים בקדושה "וקרא זה אל זה ואמר", מטין עצמם **לימין** ולשמאל, ויש שאף כורעים מעט בהטיה זו, ולא מצאתי מקור לזה. והגר"ח קנייבסקי שליט"א כתב לי (עי' במכתבו בסוף הספר, תשובה ג, ע"ש) דלא שמע מנהג זה. ודו"ק. גם בשו"ת אז נדברו (חי"ג סי' לב אות ג) שנשאל בזה, כתב דאנו אין נוהגים בזה, ולכן אפי' להנוהגים כן – אין להקפיד בזה מאיזה צד להתחיל [עי' להלן]. ויותר טוב להקפיד על מעלת הקדושה עצמה ולא לעשות העיקר לטפל והטפל לעיקר, עכ"ד ע"ש. ובספר מנהג ישראל תורה (סי' קכה ס"ק ב), דכתב ג"כ שלא מצא מקור למנהגם זה, ושוב הראוהו בסידור תפילה לדוד (נוסח לעלוב) דכתב להדיא: כשאומר "וקרא זה אל זה ואמר" ישתחוה לימינו ולשמאלו, כדרך נוטלי רשות, ובפייט (במוסף ליוה"כ ד"ה אמיצי שחקים) אומרים: דמות ארבעה פנים לכל צד, פונים ואומרים קדוש. ע"כ. עוד העירוהו מהזוה"ק (פר' נח דף עא ע"ב, אות רסג באותיות שבספר הזוהר עם פי' הסולם) דאיתא התם, שהיו המלאכים פונים באמירתם "קדוש קדוש קדוש", לצפון מזרח ומערב. ע"ש. ודבר פלא ראיתי בשו"ת רבבות אפרים (ח"ה סי' קג אות ב) שכתב: בקדושה שאומרים "וקרא זה אל זה ואמר", אז ע"פ דין יש להפנות את הראש קודם לצד ימין ואח"כ לצד שמאל. ואף שזה פשוט כתבתי, כי ראיתי אחד שעושה להיפוך, והערתי לו והודה לי, ואמר לי שכך לימדוהו בישיבה, ואמרתי להעלות הדין בכתב שידעו ולא יטעו. עכ"ל. ואנכי הקטן תמה היכן יש דין כזה, דנקיט ליה בפשיטות, ועוד מלמדים דין זה בישיבה? אתמהא. ועי' להלן.

סמך למנהג

וידידי הרפ"ז הראה לי סמך למנהג העולם בזה, דהנה הנביא (ישעיה ו, ג) כותב על מלאכי מרום: "וקרא זה אל זה ואמר" וכו', ומתרגם יונתן (שם) 'ומקבלין דין מן דין'. וכן פירש רש"י (שם): נוטלין רשות זה מזה, שלא יקדים האחד ויתחיל ויתחייב שריפה, אא"כ פתחו כולם כאחד, וזהו שיסד ביוצר אור "[ונותנים רשות זה לזה וכו'] קדושה כולם כאחד". עכ"ל. ועי' בתוס' (חגיגה יג ע"ב ד"ה מזיעתן), ובילקוט שמעוני

הגלימה בעת אומרים "ותשליך במצולות ים כל חטאתם", אם יש הרהורי דברים בזה המנהג וכו'. גם ילמדנו על מנהג העולם שמנערים ג"כ כנפי הגלימה אחרי ברכת הלבנה, אם יש בזה הרהורי דברים. עכ"ל השאלה. ותשובתו הרמ"ה בזה"ל: אין להרהר אחר מנהגן של ישראל בכל דברים הנזכרים בשאלה, יען כי כל פועל דמיוני הנעשה למטה – הוא כדי לחזק הדבר למעלה. והיינו תמצא כי הנביאים נשתמשו בפועל דמיוני כאשר מצינו באלישע וכו' ובירמיהו וכו' ובנחמיה וכו', וכבר דיבר בזה הרמב"ן ז"ל בביאורו עה"ת, ע"ש. על כן מה שנוהגין לפתוח ידיהם בפסוק "פותח את ידך" מנהג טוב, כי הגם שאנחנו מבקשים על פתיחת יד העליזונה, עכ"ז לחזק הדבר אנו עושים פועל דמיוני בפתיחת ידינו. גם יש עוד טעם אחר בזה, כי בפסוק הזה יש המשכת שפע, ואנחנו פותחים ידינו לעשות הכנה בזה וכו' לקבל השפע, וכמו שמצינו בשלמה וכו'. וכן בענין סדר התשליך שנהגו לנער שולי הגלימה וכו', עכ"ז מנהג ישראל תורה הוא, ויש בזה טעם, כדי לעשות פועל דמיוני וכו', וכונתנו הוא על העוונות והחטאים שיתנערו מן הנפש ויושלכו וכו'. וממילא מובן שגם ניעור הגלימה שנהגו לנער אחרי ברכת הלבנה הוא מנהג נכון ע"ד הנו"ל. עכ"ל. [ומקור ניעור הגלימה בברכת הלבנה הלא הוא כבר בדברי מהר"ח"ו בפרי עץ חיים (קח ע"ב), ומקור ניעור הגלימה בתשליך הוא שם (שער השופר פ"ה)]. אתה הרא' לדעת, כי יש סמך לעשיית פועל דמיוני באמירת תפילות ופסוקים וכו', ומכאן לעשיית ההטיות באמירות דלעיל. [וע"ע לעיל (אות ז) לגבי מנהג ההטיה לימין ולשמאל באמירת "וקרא זה אל זה ואמר", ולהלן (אות ל) גבי הרכנת הראש ב"מלכותו"].

אמנם, לעצם מנהג זה עצמו במקומות אלו, לא מצאתי שום רמז או מקור שיהיה ענין לעשותו, ורק ע"פ הטעם הנ"ל נראה ליישבו. אמנם יש לנו לחקור בזאת, האם יש בו סרך איסור או לא. (ומצד הכריעה שיעשה בו, אם עושה בו מעין כריעות לכאן ולכאן, – ליכא דררא דאיסורא, כיון שאינו מעין תיקון חכמים, עי' לעיל אות א).

הנה, בספר חסידים (סי' תשסח) כתב: והקורא בבית הכנסת בעבור קריאת התורה, אין לחשוב לבו לשון רחמים, אלא קורא לפניו. אבל הציבור אומרים לשון רחמנות, כאדם שמתפלל בלא ש"ץ. עכ"ל. ופי' החיד"א בברית עולם שם: החזן לא יכולין על העולה כשקורא בס"ת פסוק של רחמים, אבל הציבור או היחיד כשאומרים פסוק זה יכולים לכוין, דהוה כמתפללים דלהלן. ע"כ. וממשיך בספר חסידים: וכן כשקורא החזן הברכות הכתובים לפני התוכחות, אין לקורא לחשוב לברך את חבירו. וכשהוא קורא הקללות, אין לחשוב בשעת הקריאה על אותם רשעים. וכן כשקורא את שמע, לא יחשוב על אוהביו "למען ירבו ימיכם", ולא על אויביו "ואבדתם מהרה", אלא לא יחשוב דבר. אלא כשמתפלל יכול לחשוב, כגון ברכת "רפאנו" יחשוב על אותו חולה שיש לו בביתו, או יוסיף אותו חולה שירפא. עכ"ל. ודון מינה ואוקי לאתרין, דאפי' במחשבה אסר לכוין על אוהביו ב"למען ירבו ימיכם", כ"ש ברמיזה ממש עליהם.

ומהר"ח פלאג' (בכה"ח סי' יד סעי' מו) אחר שהביא דברי הספר חסידים, כתב: ולפי זה אין נראה נכון מה שנוהגין אורך ימים בימינה ובשמאלה. ואולי לפי דבריו שם וכו' יהיה הפרש בין ש"ץ לקהל. אלא דכד הוינן בה, תורה לחוד בקריאת ס"ת וענין ק"ש לחוד. ומשום דתקנה לא זזה ממקומה – הש"ץ פורס על שמע, אע"ג דכל הקהל קורין

[ו]

סידור החול

שו"ת על סידור החול (ב) המשך מגליון כ"ג

לכבוד מו"ר הרה"ג וכו', בהמשך לשאלותינו הקודמות בענין הרפסת סידור תפלה לפי נוסח הספרדים, וע"פ שיטת רבינו ה"בן איש חי", עם תרגום לאנגלית, הננו לחלות פני כת"ר לחזור ולהניף ידו על ב' שאלות שהתעוררו עם שלבי סיום ההדפסה. ואף שידענו כי כת"ר טרוד הרבה, מ"מ נא ישיבינו בקיצור אמיץ, למען שלמות המלאכה, ושכמ"ה.

א) איך הוא הנכון להדפיס בנוסח לשם יחוד, האם "ליחדא שם י"ה בו"ה", או "ליחדא אותיות יו"ד וה"א באותיות וא"ו וה"א", כי ראינו שינויים בין הסידורים ולא ידענו סבתם.

ב) בדיני הקדושה שבסידורינו הרפסנו דין שצריך לשחות באומרו "וקרא זה אל זה ואמר" תחלה לצד שמאל ואח"כ לימין, והעירו לנו איזה אנשים שהנכון ע"פ דעת חכמי הקבלה והזוהר לשחות תחילה לצד ימין, ומכיון שלא מצאנו בסידורים הנפוצים גילוי דעת בנדון, אמרנו לשאול דעת מכת"ר, ותשובתו במהרה תזרח.

תשובה

א. בענין נוסח לשם יחוד האם לומר ליחדא שם י"ה בו"ה, או אותיות י' וה' באותיות ו' וה'. לענ"ד עדיף כנוסח השני. דאילו לפי הנוסח הראשון, כיון שאומרים תיבת "שם", עלולים לאמר להדיא שם י'ה בביטוי, וזה אינו נכון לכתחילה, (עיין תוס' סוכה דף ה' ע"א ד"ה יו"ד, שהוא שם גמור), גם אין שם זה. גם עדיף לכתחילה לא לבטאות ולא להגות אותיות שם י'ה. לכן כאשר אומרים ליחדא אותיות י' וה' באותיות ו' וה' נשמרים מכל החששות והתקלות, שהרי מפרידים בין י' לה' ראשונה באות ו' החיבור, וכן בין אותיות ו' לה' אחרונה. ועל כל פנים הנכון על דרך הסוד הוא שתהיה המשמעות שמתחברים י"ה שבשם בו"ה שבשם, ולמעשה "השם" הוא כאן רק שם הוי"ה, ואין ענין כלל להתייחס לי"ה או לו"ה כשם בפני עצמו, ודו"ק, כנלע"ד. ועיין מ"ש בזה בספרי

עמודי הוראה ביאור לספר מורה באצבע של הגאון חיד"א ז"ל (כדף ב' בראשו). ולפי ענ"ד טוב להנהיג לומר כנ"ל גם בסידור שלכם, כי אז יכולים לומר להדיא האותיות כמשפטן יו"ד וה"י וכו', בלא שום חשש, ולא לומר ק"י, דאין לו משמעות כלל, ובכל איזה אופן אחר שיבוא לבטאות האותיות ממש עלול להכשל בהגיית השם.

ב. בענין איך לשחות—אשר אומרים וקרא זה אל זה ואמר (ישעיה פרק ו' פסוק ג'), אם לימין תחילה או לשמאל תחילה. מודע לכינה, כי הכלל המקובל בזה בידינו הוא כך, דכאשר אנו שוחים כלפי השכינה, אז אנו שוחים לצד שמאל תחילה, כי כאשר אנו עומדים כביכול פנים כנגד פנים עמו יתברך, השמאל שלנו הוא כנגד ימינו יתברך, וראוי לשחות תחילה כנגד ימינו יתברך, ולכן מקדימין לשחות לשמאל (שלנו) תחילה, וכדין הגמרא (יומא דף נ"ג ע"ב), וכפסק הרמב"ם (הלכות תפלה פרק ה' הלכה י'), והטור והשלחן ערוך (או"ח סימן קכ"ג סעיף א'). אבל באמירת וקרא זה אל זה, אנו עושין דמיון המלאכים הפונים זה לזה ומזמינים זה לזה לומר הקדושה, וכמ"ש התרגום שם: ומקבלין דין מדין ואמרין. וכפירוש רש"י שם: נוטלין רשות זה מזה וכו'. ובילקוט שמעוני (שם, רמז ת"ד): מלמד שהמלאכים מכבדין זה את זה, זה אומר לחבירו פתח אתה לומר, שאתה גדול ממני וכו', עכ"ל. ומקדימין להזמין המלאכים שבימין למלאכים שבשמאל, וכמו שאמרו חז"ל (עיין זוהר פרשת פקודי, דף רמ"ז סוף ע"ב) שמלאכי הימין מקדימין לומר קדוש, ושוב מלאכי השמאל אומרים ברוך עי"ש. ולכן גם אנו עושין דוגמתן כאשר אנו אומרים ועונים הקדושה לעומתן. ומזמינים אותם לומר קדוש וברוך, ותחילה שוחין לימין ושוב לשמאל כדוגמא שהם עושים.

ולא ידעתי כעת מקור מפורש לזה, כי אפילו עיקר המנהג לשחות כשאומר וקרא זה אל זה לא נזכר, לא בספרי הפוסקים ולא בספרי המקובלים. ועל כל פנים נראה לי שהדבר נכון בטעמו, וכפי החילוק שכתבנו, ושכן ראוי לנהוג, ותול"מ. ועיין בן איש חי (ש"א פרשת בשלח אות ב') ודו"ק. שוב הראוני שכ"כ בפירוש בשו"ת רבבות אפרים (ח"ה סימן ק"ג אות ב'), ויש להעיר בדבריו ואכמ"ל.

שכתב בספר כלי יקר על התורה ויקרא ו' ג' באמצע דבריו הארוכים וז"ל אין לומר שמדבר במי ששכח ערבית שמתפלל שחרית שתיים שהרי תפלת ערבית רשות ודבר שהוא רשות אינו צריך להשלימה עכ"ל, וזה נגד הנ"ל וגמ' ברכות כ"ו, ועיין כ"כ בכנסת יעקב עמוד ר"ז לירידי הרה"ג ר' יעקב חיים סופר שליט"א ירושלים תשמ"ט, שהעיר בזה וכתב דכל דברי הכלי יקר יש שם חידושים גדולים וטעונים ביאור עכ"ל.

סימן נב.

א

לענות קדיש וקדושה באלקי נצור :

נשאלתי מי שהגיע לאלקי נצור, ושמע קדיש וקדושה ואמר יהיו לרצון הראשון אם יכול לענות, והשבתי דרשאי לענות קדיש וקדושה אחרי יהיו לרצון, לפני אלקי נצור שכן יהיו לרצון הוא מכלל השמנה עשרה ואין להפסיק בו, אבל אלקי נצור זה תחנונים ולכן מותר להפסיק לקדיש וקדושה, וכמו שכתב המחבר בסימן קכ"ב וכ"כ הב"ח שם, וכ"פ בשו"ע שם, ודברי הרמ"א אין שייכים לנו שכן אנחנו נוהגים לומר יהיו לרצון לפני אלקי נצור, והנלע"ד כתבנו, ועי' שו"ת מקוה המים ח"ה סימן ל"א אות ב', ועיין שו"ת הרשב"א ח"א סימן תת"ז, ועיין בשלמת חיים ח"א סי' ל"ז, ובחדש סימן צ"ד שכ' אמירת עלינו עם הציבור קודם שפסע לאחריו, במ"ב סימן קכ"ב סק"ד כתב ואם כבר סיים הכל אלא שאינו יכול לפסוע מחמת אדם שמתפלל לאחריו לכו"ע יכול להפסיק ולענות אמן, ובמאמר מרדכי כתב בפשיטת דאפי' ב"ה וב"ש מותר אז לומר, אחר תפילת ערבית מהו לומר באופן זה עלינו לשבח עם הציבור דאולי שאני ב"ה וב"ש שהוא מענין שמ"ע, תשובה, נראה פשוט דמחוייב לומר כה"ג עלינו עם הציבור, והר"ז כבודו של מלך מלכי המלכים ב"ה עכ"ל, ועיין שו"ת ארץ צבי סימן כ"ד, ופסקי תשובה סימן ר"א, ולשון המקוה מים הוא כך רשאי לענות קדיש או קדושה יהיו לרצון, לפני אלקי נצור, שכן יהיו לרצון הוא מכלל י"ח ואין להפסיק בו, אבל אלקי נצור, תחנונים הם ולכן מותר להפסיק לקדיש ולקדושה כמו שכ' מרן הב"י באור"ח סימן קכ"ב, וכ"כ הב"ח שם, וכ"פ בשו"ע שם, ודברי הרמ"א אינם שייכים לנו שכן אנחנו נוהגים לומר יהיו לרצון לפני אלקי נצור, עכ"ל, ואם הוא בשמו"ע במקום שהכהנים הגיעו לנשיאת כפים אז יפסיק ויקשיב לב"כ ואינו רשאי להתקרב למול הכהנים או לענות אמן ראה דינים אלו בשו"ת שבט הלוי ח"ג סי' ט"ו, ובאמרי יושר [נשים] שכן נהג

החזו"א, ובשו"ת אג"מ אור"ח ח"ד סימן כ"א, ועי' בדברי חכמים ע' מ"ג הגר"א הקפיד שלא לומר יהיו לרצון אמרי פי קודם אמירת אלקי נצור האם אנו נוהגים כן, ובמה מותר להפסיק לאחר אמירת יהיו לרצון, תשובה, הגר"ח"ש אמר לי שמותר להפסיק לאחר יהיו לרצון רק מה שמותר להפסיק באמצע הפרק ונוהגים שאומרים יהיו לרצון אפילו לפני אלקי נצור עכ"ל.

ב

לפנות ימין ושמאל בקדושה

מה שכתבנו ברבבות אפרים חלק ג' סימן ס"א ובחלק ה' סימן ס"א דיש לפנות בוקרא **זה לימין** ותחילה, הנה המקור לזה ראיתי ונעלם ממני ולכן דעתי דיפנה שמאל קודם כמו בעושה שלום כך יעשה פה, ובעושה שלום יש לעשות כמבואר בסימן קכ"ג כשאומר עושה שלום פונה לצד שמאלו וכשאומר הוא יעשה שלום עלינו פונים לצד ימינו וכשאומר ועל כל ישראל פונה לפניו ולא יאמר לפניו עלינו ועל כל ישראל אלא ועל כל ישראל וכמבואר שם במ"ב בסק"ד כי כשפונה לשמאלו הוא ימין הקב"ה וכן יעשה בקדושה וחזרונו ממה שכתבנו בחלק ה', וכן פונה הג' פעמים כשמסיים עושה שלום של הקדיש. ובערה"ש כתב דנ"ל דהקדוש ג"פ יאמר בכפיפה אחת, והנה העולם עושים בג' וא"כ יש להנהיג לעשות באחת, וכן אני מצרף מכתב שכתב לי ר' דוד ארי' רוזנשטיין נ"י וז"ל:

בס"ד כ"ו מנחם אב תשנ"א.

לכבוד הגאון רבי אפרים גרינבלט שליט"א בעמח"ס "רבבות אפרים" ממפיס טנסי.

שלום רב, אחרי בקשת מחילה על הטריחי את רום מעלתו לקרא את מכתבי, אבקשו להאיר את עיני במה שנתקשיתי בעת שעינתי בספריו החשובים "רבבות אפרים".

הנה בחלק שלישי בסימן ס"א פתר שאין ידוע לו מקור למה שנהגו חלק מהציבור לפנות **למין** ושמאל בקדושה בעת שאומרים "וקרא **זה לימין** זה ואמר".

ובחלק חמישי סי' ק"ג כתב שעפ"י הדין יש לפנות לימין תחלה ואח"כ לשמאל, ולא להיפך כפי שראה מי שעשה כן, ומשמע שנתגלה לכ"ת מקור המנהג, וגם כיצד יש לפנות, ועל כן אבקש שיודיעני מה מקור מנהג זה, ומדוע יש לפנות קודם לימין, כי כשאומרים עושה שלום במרומיו בסוף תפלת העמידה יש לכתוב לשמאל תחלה, כמבואר בריש סימן קכ"ג.

רבבות אפרים - ח: גרינבלט, אפרים בן אברהם ברוך - הודפס ע"י אוצר החכמה

הרמ"א וז"ל: וכן מנענעים גופן ונושאים אותו מן הארץ, ע"כ⁴⁶. ויש לזה עוד סמך מהמדרש תנחומא בפ' צו וז"ל: ובשתי יעופף, מכאן תקנו לעוף על רגליו בשעה שאומר קדוש. והנה המהרי"ל כשאמר ברוך וימלוך היה כורע, וזוקף בשם. אולם הרמ"א בספרו דרכי משה כתב שלא מצינו ראייה לזה, ע"כ. על כן לא נהגו כן היום. והשל"ה כתב שקבלה בידו שירים גופו ועקבו למעלה בברוך וימלוך כמו בקדוש, וכן נוהגים היום. [אולם במקור חיים כ' שנראים דבריו בברוך כבוד ה' ממקומו, משא"כ ימלוך אינו מכלל קדושת העליונים שעליו נאמר, וינועזו אמות הסיפים, ע"כ].

(ח) וכתב בשו"ת רבבות אפרים (ח"ה סי' ע"ה) וז"ל: המ"ב בסי'

קכ"ה סק"ז כ' וז"ל: השל"ה כתב שקבלה בידו שירים גופו ועקבו למעלה בברוך וימלוך כמו בקדוש עכ"ל. ומנהגינו שמתרוממים ג"פ בקדוש פעם בכל קדוש שאומר, אבל ראיתי שם בערוך השלחן ה"ג שכ' וז"ל: ונ"ל דכל הג' קדוש יאמרן בעפיפה אחת [ונר' שזהו שכ' המ"א דלא כאותם שקופצים ודולגים ע"ש בסק"ב ואולי כוונתו בקפיצה לגמרי מעל הארץ] עכ"ל הערוה"ש. וא"כ לדעתו יש לקפוץ רק פעם, אבל ראיתי דנוהגים ג"פ, עכ"ל הרבב"א.

(ט) ויש המסובכים את הראש לימין ולשמאל כשאומרים וקרא

זה ואמר. ואין מקור ברור לזה, ולא הובא ד"ז בגדולי הפוסקים, וכן בס' מנהג

שיענה אמן מהקל הקדוש. [ובמקו"ח הביא זה בשם מהרי"ל, והעיר המבאר שם שלא מצא ד"ז במהרי"ל. וכנ' שלמד זה מדברי המהרי"ל שהובאו בסמוך שלא דיבר עד אחר הקל הקדוש, ש"מ שעד שם נחשב עדיין לאמירת קדושה, וא"כ ה"ה לכיוון הרגלים]. ובשו"ת שבט הלוי (ח"ג סי' ט"ו אות ו') כ' שכן ראוי לנהוג. והנה במשך השנה אין זה קשה לעשות כן, לעמוד בכיוון רגלים עוד קצת אחר סיום הקדושה עד שהש"ץ גומר הקל הקדוש. אבל בימים הנוראים שהש"ץ מאריך באמירת ובכן תן פתוך ועוד פיוטים קשה לעמוד כך כ"כ הרבה זמן. ונר' שאין צריך להתאמץ בזה כ"כ, ואפשר אז להפריד את הרגלים כשהש"ץ מתחיל את הפיוט שאחר קדושה.

(ו) וכי הרמ"א (בסי' קכ"ה ס"ב): ויש לישא העינים למרום בשעה שאומרים קדושה, ע"כ. והביא המ"ב שם: כי כתבו בשם ספר היכלות [והובא בטור] וז"ל: ברוכים אתם לה' שמים ויורדי מרכבה אם תאמרו ותגידו לבני מה שאני עושה בשעה שמקדישין ואומרים קדוש קדוש למרום ולמדו אותם שיהיו עיניהם נשואות כי אין לי הנאה בעולם כאותה שעה שעיניהם נשואות בעיני ועיני בעיניהם. באותה שעה אני אוזן בכסא כבודי בדמות יעקב ומחבקה ומנשקה ומזכיר זכותם וממהר גאולתם, ע"כ.

(ז) וע"פ מש"כ במדרש הזה: ונושאים עצמם למעלה, כתב עוד שם

46. ואדם העומד באמצע שמו"ע, ושוחק כדי לשמוע את הקדושה מהש"ץ, הביא בחי' רע"א בסי' ק"ט, דאפשר דיכול להגביה רגליו לקפוץ עם הצבור להראות נפשו כאלו אומר עמהם קדושה.

ד

כרע רבץ (עמ' רמז-רמח), הבאנו בס"ד כמה סימוכין למנהג העולם להטות **למנן** ושמאל באמירת "וקרא זה **אל** זה ואמר" בקדושה.

איש חי. ועכ"פ מצינו ענין זה בקדושה, כנ"ל, ולפ"ז כיון שעיקר הקדושה הוא פסוק "קדוש קדוש קדוש", לכן לפנ"כ אנו פונים אנה ואנה לאהוב כל הסוכבים אותנו. ודו"ק.

ודרך אגב, ראיתי בסידור 'איש מצליח' שכתבו בקדושה: המנהג פשוט לפנות לצד שמאל ואח"כ **לימין** באמירת "וקרא זה **אל** זה ואמר". ע"כ. וצ"ב מנ"ל דכאן שמאל קודם, דעיין בכרע רבץ שם דיש טעם לחלק מהפניות שב"עושה שלום" ולומר דכאן ימין קודם. ודו"ק. ואכן הלום נדפס קובץ 'מקבציאל' (חלק כה) וראיתי שם (עמ' רעח) להרה"ג ר' יעקב הלל נר"ו שכתב ממש כדברינו בכרע רבץ שם לגבי המלאכים, ועוד הוסיף לפי מש"כ בזוה"ק (פקודי, רמז ע"ב) שמלאכי הימין מקדימים לומר "קדוש" ואח"כ אומרים מלאכי השמאל "ברוך", ע"ש, א"כ יש להקדים הפניה לימין ואח"כ הפניה לשמאל. עכ"ד.

עוד כתבו בסידור איש מצליח שם, דבתיבת "ואמר" מטין לפנים. עכ"ד. ואמנם ראיתי רבים נוהגים כן, אך צ"ב מה הענין בזה. ולפמש"כ לעיל אולי יש לבאר קצת. ודו"ק.

ה

כרע רבץ (עמ' רנז), הבאנו בס"ד י"ג השתחויות המובאות בספר מטה משה (עמוד העבודה ח"א סי' כט) ובספר יוסף אומץ (סי' רח). וצ"ע מה הענין דוקא בפסוקים אלה.

ובעוזהשי"ת יש להוסיף עוד רמז למנהג זה, ע"פ מש"כ מהר"ח פלאגי בספרו נפש כל חי (מע' א סי' יג ערך אהבת אדם לחבירו) בשם משפט צדק (על תהלים אות נד) בשם צוואת ר' יואל בעל שם נ"ע שתמיד קודם הקדושה יסתכל אדם בכל צידיו בביהכ"נ אם אוהב כל האנשים שישנם פה, כי אומרים בקדושה "כשם שמקדישים אותו בשמי מרום", ובין המלאכים יש שלום ואחדות מאד - כן צריך להיות למטה וכו'. עכ"ל, ע"ש נוממש כן כתב בספר עלי שור ח"ב עמ' תלא בשם 'מובא בספרים'. ובדומה לזה כתב הגרי"ח בבן איש חי (ש"א בשלח סעי' ב) וז"ל: ומנהג הספרדים כשעומדים להתפלל תפלת העמידה קודם התפלה מהפכים פניהם קצת לאחוריהם ועושים תנועה בידיהם לאנשים העומדים באחוריהם או בצידיהם, והטעם בזה ג"כ להדמות למלאכים שדרכם להיות מקבלים עול מלכות שמים זה מזה, ונותנים רשות זל"ז, להורות על אחדות ואחוה שביניהם כלומר כולנו כאחד אנחנו מסכימים במחשבה אחת ובדעת אחת לקבל עול מלכות שמים, ובזה יתעלה ויתרומם קלוסו של הקב"ה כשהוא נעשה מתוך האחדות והאהבה, ולדוגמת זה הוא מנהג הספרדים הנזכר. והגאון מהר"ן שפירא עשה טעם למנהג זה ע"פ הסוד וקלסיה, ולפי הטעם שלו אפילו אם אין אדם אחר בצידו או אחריו ג"כ יעשה כן. עכ"ל הבן

מיה והו דני החש עמם ננא נית מבה פוי נמם ייל הרח מצר
ומב יהה ענו מחי דמב מנק איצ חבו ראה יבם היי מום :
דע כי אלה השמות כולם הם מצורפים פה בפירוש הסודות של ע"ב
אותיות אלה שמהם ישנו למתנבאים חיי העה"ב :

אלהים למדתני מנעורי ועד הנה אגיד נפלאותך יהוה השם הנכבד
והנורא מפורש בע"ב שמות היוצא מפי כ"ג בקדושה ובטהרה
כאשר היה מקובל בו כראוי והוא היוצא מג' פסוקים הידועים היוצאים
מן המדה ויצאו כולן בדרך תוך ראש סוף לג' אותיות בכל שם ואלו
הדברים נוראים ונעלמים מאוד כי הם כחות המדה העליונה ואותיות
נוראים ועליונות אשר חלקם משה לג' פסוקים נוראים מאד בסוד נשגב
ונעלם כאשר נודע לו ובהם ידעו המשכילים כל סוד נשגב ונעלם אשר
בהם סוד שמים וארץ העליונים מסוד האותיות והם חלוקים לג' כתות
וסימנם ושמתי כ"ד כ"ד שמשותף אבל בפיו הנורא הם חלוקים ליי
חלקים נוראים ז' בכל חלק ובהם רמז כל סוד יציאת מצרים העליונה
הם עניניהן. וסוד מלאך אלהים וסוד ענני כבוד וסוד כח הים והמים
וסוד הטיית יד משה על הים וסוד מחנה מצרים ומחנה ישראל ואור
וחושך יום ולילה וסוד רוח קדים וכל אלו הם דברים נוראים עליונים
הרמוזים בכח סוד י' ספירות וזה פירושם בסוד נשגב ונורא בסוד ל"ב
הפירושם שהם מפורשים בסוד העמוק במקומם ופי' כי מלאך כאלהים
הם כחות נוראות עליונות עד יכין ובע"ז והמסבבין ומקיפין נצח
והוד לישראל הזקן ומסתלקין הב' עמודים ועולים זה מצח וזה מצח
עד מקום אצילת הענן לאור וחשך לאש וישראל הזקן מוקף יכין ובוועז
בתוכם והלילה הכלולה מכולם להאיר מן האור ולהחשיך מן האש ובוזה
יבדל מחנה מצרים החיצונית מכחות הטהורות הדבוקות בה ויאיר
האצילות הלילה להאיר להם כמותם ואז לא קרב זה אל זה שנא' יקוו
המים אל מקום אחד ואז וקרא זה **אֵל** זה מיכאל וגבריאל עומדים
בצמק ובשמאל ונותנים רשות זה לזה ויקרא ליבשה ארץ וגם מקור
המים והנה כי טוב כל"ח וי"ט משה ציורו הנתעלה בנצחו אשר הכת
לז' נחלים שברוח הקדומה וכח קדוש הנעלם בכל הוי"ה והוי"ה וכל אלו
הם סודות פליאות נוראות כחות עליונות שיוצאים כולם מכח הבינה
שהוציאם לאור התיבות וענני כבוד והשמיטות וכל מלאך וכח עליון
אשר נתבררו כולם מסוד מצרים העליונה אשר ממנה כחות עליונות
ונוראות רשומות דקות ונעלמות זכות טהורות אשר הוא כללם וחברם
ציור בציורו וכת בכוחו וכלל' בסוד הקפותיה ודיניה הנקראים סנהדרי
גדולה עליונה דבוקה ונכללים בה הם ע"ב רוחות ונראות עליונות
חלוקות וג' חלקים לכ"ד כ"ד שמות וכל חלק כח בפ"ע ועוד הם חלוקים